

УДК 910.4 (091)

Кокус В.В.

Географічні дослідження вчених науково-краєзнавчих товариств Правобережної України (20-ті роки ХХ ст.)

У статті на основі аналізу літературних джерел розглянуто внесок вчених науково-краєзнавчих осередків Правобережної України у вивчення окремих компонентів природи регіону: геологічної будови, корисних копалин, рельєфу, клімату, водних ресурсів, ґрунтів, рослинного і тваринного світу. Проведено аналіз основних наукових праць членів науково-краєзнавчих товариств Правобережної України.

Ключові слова: краєзнавство, природа, компоненти природи, Правобережна Україна, Поділля, краєзнавчі товариства.

Кокус В.В. Географические исследования ученых научно-краеведческих обществ Правобережной Украины (20-е годы ХХ века). В статье на основе анализа литературных источников рассмотрен вклад ученых научно-краеведческих обществ Правобережной Украины в изучение отдельных компонентов природы региона: геологического строения, полезных ископаемых, рельефа, климата, водных ресурсов, почв, растительного и животного мира. Проведен анализ основных научных трудов членов научно-краеведческих обществ Правобережной Украины.

Ключевые слова: краеведение, природа, компоненты природы, Правобережная Украина, Подолье, краеведческие общества.

Kokus V.V. Geographical researches of scientists of the scientific-regional communities in Pravoberezhna (Right-bank) Ukraine (20s XX century). In the article on the basis of literary sources we have analyzed the contribution of scientists of the scientific-regional communities of Pravoberezhna (Right-bank) Ukraine into studying of individual components of regional nature: geological structure, fossil minerals, relief, climate, water resources, soils, plant and animal world. We have carried out the analysis of basic scientific works of members of scientific-regional communities in Pravoberezhna (Right-bank) Ukraine.

Key words: local history, nature, nature components, Pravoberezhna (Right-bank) Ukraine, Podillya, regional communities.

Постановка проблеми. Кожна наука, досягаючи певного рівня розвитку, починає вивчати свою історію. Це стосується і географії, зокрема української. На необхідності пізнання географами історії своєї науки писав німецький географ Ф.Ратцель: “Неможливо вивчати географію не знаючи її історії. Це особливість цієї науки” [10, с.3]. Вивчення історичної спадщини науки в найближчі часи займе чільне місце в розвитку фізичної географії. На терені суспільної географії завдяки працям О.І. Шаблія, Я.І. Жупанського [4], М.Д. Пістуна такі дослідження успішно розпочались, вивчення спадщини природничої географії обмежене поки-що окремими розвідками.

Постійно зростаючі запити практики з давніх часів стимулювали процес пізнання природи Правобережної України, сприяли розвитку природничих досліджень та створенню оригінальних її описів. Цей процес ішов нерівномірно, проте ніколи не зупинявся. Історія його розвитку не знайшла належного відображення в працях географів [3, с.14]. Незважаючи на те, що останнім часом значно зросла зацікавленість до історії географічних досліджень території Правобережної України, внеску краєзнавчих осередків у вивчення природи регіону в 20-х роках ХХ ст. до цього часу не приділено належної уваги в працях географів. Наше дослідження має заповнити цю прогалину. Вивчення наукової

спадщини краєзнавчих осередків Правобережної України 20-х років ХХ століття особливо актуальним є сьогодні, коли існує потреба застосування їх досвіду в сучасних умовах.

Зв'язок теми з науковими завданнями. Тема статті тісно пов'язана з науково-дослідною роботою, що проводиться на кафедрі фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського "Історія географії в Україні".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до історичної спадщини географічної науки значно зріс після здобуття Україною державної незалежності. Упродовж останніх років побачили світ оригінальні праці О.І. Шаблія (2001), Я.І. Жупанського [4], Я.Б. Олійника, М.Ю. Костиці [5], Н.В. Краснопольської (2007) та ін., проведені конференції, присвячені історії розвитку географії в Україні. Г.І. Денисик та Я.І. Жупанський виділили та описали основні етапи розвитку географічних досліджень в Україні. Значно менше уваги в працях географів було приділено історії розвитку природничих досліджень окремих регіонів України. Не є виключенням і територія Правобережної України. На сьогодні цій проблемі присвячені лише окремі публікації. Г.І. Денисик розглянув основні етапи розвитку комплексних природничих досліджень регіону [4]. Е.К. Лазаренко та Б.І. Сребродольский у монографії "Мінералогія Поділля" описали історію геолого-мінералогічного вивчення Поділля [6]. Розвиток метеорологічних досліджень на Вінниччині вивчав І.М. Півошенко [8]. Г.І. Денисик, характеризуючи історію вивчення природи Середнього Побужжя, виділяє і описує період, пов'язаний з діяльністю краєзнавчих товариств та кабінетів з вивчення природи в 1920-х роках [13, с.11]. Розвиток географічних досліджень на теренах Волині знайшов відображення в працях М.Ю. Костиці [5].

Наукова діяльність краєзнавчих осередків Правобережної України 20-х років ХХ ст. за останній час знайшла відображення в працях істориків, музеєзнавців, краєзнавців та бібліографів. Діяльність краєзнавчих осередків регіону, наукова спадщина вчених Поділля, політичні репресії проти членів краєзнавчих товариств ґрунтовно розглянуті в монографічних дослідженнях і публікаціях Л.В. Баженова [1], В.С. Прокопчука [9], О.М. Завальнюка, Г.С. Дем'янчука, В.М. Острового та ін. Наукову діяльність та долю репресованих науковців Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства В.П. Храневича, О.М. Кожухіва, О.В. Красівського вивчав В.А. Нестеренко. Незважаючи на наявні публікації, науковий доробок вчених краєзнавчих товариств 20-х років ХХ ст. до цього часу залишається малодослідженим.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування ролі та місця краєзнавчих осередків Правобережної України у розвитку географічних досліджень регіону в 20-х роках минулого століття. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань: на основі аналізу літературних джерел оцінити внесок науково-краєзнавчих осередків Правобережної України 20-х років ХХ ст. у вивчення окремих компонентів природи краю, проаналізувати наукову спадщину вчених-природознавців краєзнавчих товариств регіону, з'ясувати значення наукових праць членів краєзнавчих товариств для сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. На відміну від Лівобережної, Наддніпрянської, Південної та Західної України, де розвиток і становлення краєзнавства здійснювалися з ініціативи університетської і академічної науки, а також за підтримки держави, на теренах Правобережної України його розвиток

протягом тривалого часу відбувався стихійно, насамперед завдяки зусиллям окремих вчених-ентузіастів та краєзнавців-аматорів [5, с. 215].

Природничі дослідження в регіонах в 20-ті роки ХХ ст. проводили численні краєзнавчі товариства, гуртки, бюро краєзнавства, кабінети з виучування природи, які об'єднували навколо себе найкращих регіональних дослідників і краєзнавців, залучали до проведення природничих досліджень науково-дослідні та планові установи, координували науково-дослідну та видавничу діяльність місцевих вчених.

На початку 1924 року на базі Вінницької філії всенародної бібліотеки України при ВУАН розпочав роботу Кабінет виучування Поділля, який об'єднав навколо себе понад 30 відомих дослідників і краєзнавців з Вінниці, Кам'янця-Подільського, Києва та інших міст України. Першочерговим завданням Кабінету стало об'єднання зусиль як професійних вчених, так і аматорів-краєзнавців у всебічному дослідженні регіону в історичному, географічному та господарському аспектах. Першими науковими консультантами Кабінету стали М.І. Безбородько, Л.Г. Данилов, О.В. Красівський, О.К. Бируля, О.О. Савостьянов та інші [9, с.79].

Восени 1922 року у Вінниці був відкритий Подільський відділ Української метеорологічної служби, який очолив професор Л.Г. Данилов. Завдяки його зусиллям було відновлено роботу пошкодженої в часи громадянської війни метеорологічної мережі Поділля, налагоджено складання і систематичне друкування метеорологічних оглядів, за розробленою вченим методикою складалися перші довгострокові прогнози погоди для Поділля та посушливих регіонів України [8, с.12].

У квітні 1924 року професор Л.Г. Данилов увійшов до колегії наукових консультантів Кабінету виучування Поділля, одразу став одним з найактивніших його діячів. Підсумком копіткої праці вченого стала книга “Клімат Поділля” видана Кабінетом як перший випуск “Енциклопедії Поділлязнавства”. На підставі дуже розрізнених даних спостережень місцевих метеорологічних станцій та за літературними джерелами Л.Г. Данилов дав загальну характеристику клімату Поділля [8, с. 11].

Активно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля дослідник флори Вінниччини, викладач Вінницького фармацевтичного технікуму О.О. Савостьянов, якому належить понад 20 наукових праць. Вчений систематично звітував про свою роботу перед широкою громадськістю. О.О. Савостьянов заклав перші експериментальні ділянки для детального вивчення рослинності в околицях Вінниці та зробив їх детальний опис [13, с.12]. У 1925 році Кабінетом виучування Поділля була видана праця проф. О.О. Савостьянова “Дика рослинність Поділля”, в якій представлені детальні флористичні списки східної частини регіону.

Вагомий внесок у розвиток геологічних досліджень Поділля зробив член Кабінету М.І. Безбородько, який упродовж 20-х років ХХ ст. вивчав геологічну будову околиць Вінниці. Він виявив і дослідив тут серію докембрійських порід (гранат-біотитових мігматитів), яку назвав “вінницити” [6, с.9]. У 1931 році М.І. Безбородько докладно описав темнозбарвлені породи Поділля і запропонував новий термін “бугітова серія”, замість терміну “чарнокітова серія”, у зв'язку з наявністю в ній цілої низки своєрідних порід, відсутніх у типових чарнокітів. На думку вченого, породи бугітової серії від типових чарнокітів Індії відрізняються значно меншим вмістом оксиду калію [6, с.8].

Серед цікавих досліджень, що проводили члени Кабінету були і

спостереження за Південним Бугом. Розвиток водного господарства України викликав піднесення й гідрологічних досліджень. Результатом досліджень Кабінету стала оригінальна праця інженера О.К. Бирулі “Ріка Бог та її сточище”, що вийшла у Вінниці у 1928 році. У цій невеликій за об’ємом праці вперше зібрано матеріал про Південний Буг та його басейн, дана детальна характеристика окремих компонентів природи, описано господарське освоєння, несприятливі процеси, особливо в межах сучасної території Вінницької області. Ця оригінальна праця не втратила свого значення і зараз [13, с.11].

Член Кабінету виучування Поділля проф. С.І. Городецький є автором першої схеми фізико-географічного районування території Поділля. Цій проблемі він присвятив розділ в монографії “Сільське господарство Поділля перед Світовою війною” (1929). С.І. Городецький за характером природних умов розділяє Поділля на два основних фізико-географічних райони: Побужжя і Придністров’я. Кожен з цих фізико-географічних районів за типами ґрунтів і кількістю опадів поділяється автором на три підрайони. З працями С.І.Городецького пов’язують зародження комплексних природничих досліджень [13, с. 13-14].

Велику увагу Кабінет приділяв питанням економічного розвитку краю. В липні 1929 року на запрошення Кабінету виучування Поділля до Вінниці прибула експедиція з 13 вчених Дніпрянської біологічної станції під керівництвом відомого іхтіолога Д.О. Белінга. Експедиція протягом двох місяців досліджувала головні притоки Південного Бугу. Вивчаючи річки та ставки Вінниччини, члени експедиції особливу звертали на загальний характер цих водойм, розмір, глибину, течії, характер ґрунтів, хімічні властивості води, видовий склад рослинності, ступінь заболочуваності водойм.

У 20-х роках ХХ ст. основні наукові дослідження, фундаментальна наукова підготовка майбутніх викладачів вищої школи та молодих вчених України здійснювалася науково-дослідними кафедрами. Наприкінці грудня 1921 року РНК УСРР запропонувала організувати науково-дослідні кафедри в наукових центрах України. До їх числа було віднесено і Кам’янець-Подільський, де функціонувало три вищих школи. У 1922 році за ініціативою історика Є.Д. Сташевського при місцевому інституті народної освіти було засновано науково-дослідну кафедру “Історії та економіки Поділля” [5, с. 243].

У вересні 1926 року президія Укрнауки, що відала науково-дослідними кадрами вищої школи, прийняла рішення про реорганізацію Кам’янець-Подільської кафедри “Історії та економіки Поділля” при інституті народної освіти в кафедру “Природи, сільського господарства і культури Поділля” й затвердила її завідувачем професора О.В. Красівського. Реорганізовану кафедру було вирішено приєднати до Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Відтепер діяльність кафедри здійснювалася в шести підсекціях: прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної ботаніки, зоології, фототехнічних і інтенсивних культур, зоотехнічній та мови [5, с. 244].

Керівником підсекції прикладної зоології було призначено відомого подільського зоолога В.П. Храчевича. У план роботи підсекції входило вивчення орнітофауни, ентомофауни Поділля, іхтіофауни Дністра, Південного Бугу та їх приток. Велика увага приділялась також вивченню питання боротьби з озимою совкою та іншими шкідниками садів і городів. Наслідком праці В.П. Храчевича в науково-дослідній кафедрі стала його ґрунтовна стаття “Матеріали до орнітофауни західних округ України”, присвячена вивченню птахів Кам’янецької

та Проскурівської округ.

Значний внесок у розвиток геологічних досліджень зробив керівник підсекції прикладної геології і ґрунтознавства проф. О.В. Красівський. На початку 1920-х років вчений вперше описав Хоцеватівське залізо-марганцеве родовище, утворення якого пов'язував з кристалічними вапняками [6, с.9]. У 1923 році О.В. Красівський у статті “До питання геологічної розвідки та запасів подільських фосфоритів” висловив оригінальні думки про походження фосфоритів Поділля. Вчений припускав наявність жолобоподібної западини на поверхні палеозойських відкладів, яка простяглася вздовж Подільського фосфоритового району. В цій западині в зоні абразії відбувалася концентрація вторинних фосфоритів у період крейдяної трансгресії [6, с.12].

У 1924 році виходить праця О.В. Красівського присвячена вивченню ґрунтоутворюючих відкладів Поділля. На початку роботи автор вказує, що серед поверхневих відкладів Поділля велику роль відіграють так звані строкаті глини, які складаються з двох горизонтів: нижнього – яскраво-червоного забарвлення та верхнього – шоколадного. На його думку, ці глини були тією материнською породою, з якої шляхом делювіальної переробки утворилися лес та лесоподібні суглинки Поділля. Вчений заперечував еолову гіпотезу походження лесу.

На початку 20-х років ХХ ст. перед ученими і краєзнавцями Кам'янець-Подільського постало завдання заснувати наукове товариство нового типу, яке об'єднало б інтереси усіх поділлєзнавців у контексті загального краєзнавчого руху в країні і, спираючись у своїй діяльності на Українську академію наук, значно підвищити ефективність регіональних досліджень. На початку червня 1925 року відбулися організаційні, а незабаром 21 червня установчі збори, які заснували Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН [1, с. 79].

Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН вивчало в основному західну частину Поділля. В практику роботи товариства ввійшло заслуховування і обговорення на кожному засіданні наукових доповідей. Товариство не отримувало бюджетних асигнувань від Укрнауки на видавничу діяльність, але все ж зуміло у 1928 році видати перший том “Записок Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН товариства” під редакцією Д.О. Богацького. До цього видання було вміщено статті ботаніка Д.О. Богацького, Ю.П. Філя (секретаря), історика Ю.Й. Сіцінського, геолога О.В. Красівського та інших [4, с.244]. Голова товариства Д.О. Богацький у статті “Матеріали до флори Кам'яниччини” на основі власних польових досліджень, проведених упродовж 1919-1927 рр., склав детальний систематичний список флори краю, що включав 29 родів та 269 видів рослин Кам'яниччини із вказівкою часу та місця їх збору.

Головним координаційним центром краєзнавчої роботи у 20-х роках ХХ століття на Кам'яниччині став Кам'янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет, який був створений у жовтні 1925 року відомим українським географом В.О. Гериновичем [5, с.245]. Обране бюро комітету почало створювати низові краєзнавчі осередки та гуртки в освітніх та культурних закладах округи. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. В.О. Геринович відкрив і описав родовища ряду корисних копалин Кам'яниччини: гіпсу, бентонітових глин, бітумізованих сланців, целестину, глин та ін.

У Тульчині окружне краєзнавче товариство утворилося у 1926 році. При ньому було засновано природничу, історико-етнографічну та економічну секції. Оскільки у товаристві не вистачало кваліфікованих кадрів, йому на допомогу

прийшли науковці Кам'янця-Подільського та Вінниці: В.О. Геринович, О.В. Красівський, Л.Г. Данилов, В.П. Храневич [5, с. 247]. Член краєзнавчого товариства К.Н. Соколов проводив метеорологічні та фенологічні спостереження, вивчав флору регіону, працював над створенням гербарію Тульчинщини [14, с. 53-57]. Результати своїх досліджень тульчинські краєзнавці узагальнили в збірнику “Тульчинщина”. Цикл 1. “Природа Тульчинщини”, що вийшов у 1929 році [14].

Упродовж 1927 року сформувалося Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство. На початку лютого 1927 року було створено організаційне бюро для його заснування. Було вирішено утворити чотири відділи: природничий, економічний, етнографічний та історико-археологічний. Природничий відділ очолив О.О. Кривицький.

У галузі геологічних досліджень О.О. Кривицький має численні заслуги. Він перший дослідив у своїй місцевості тектонічні рухи, вивчив особливості відкладів трепелу та літографського каменю с.Нагорян, розподілив сеноманську крейду Могилівщини на відповідні серії, склав єдину в межах Радянського Союзу колекцію сеноманської фауни (200 зразків), відкрив поклади слюди поблизу с. Лядови [12, с. 86].

Вагомий внесок у дослідження надр Волині в 20-х роках ХХ ст. зробив завідувач геологічним відділом Волинського науково-дослідного музею С.В. Бельський. Дослідник систематично організовував і брав безпосередню участь в геологічних і краєзнавчих експедиціях, в ході яких було відкрито чимало родовищ корисних копалин на території краю.

Починаючи з 1921 року за завданням Українського геологічного комітету і Волинського раднаргоспу експедицією під керівництвом С.В.Бельського почалося планомірне дослідження губернії. Зокрема, в Овруцькому і Коростенському повітах були відкриті родовища гранітів, базальтів, вогнетривких глин, польового шпату, кварцитів. Сировину почали видобувати і навіть експортувати за кордон. С.В. Бельському належить заслуга у відкритті “металу віку” – ільменіту та організація промислової розробки топазів. У 1923 році професор С.В. Бельський за завданням всеукраїнського об'єднання “Фарфор-фаянс-скло” та за участю професора Л.Л. Іванова здійснили пошукові роботи з метою виявлення нових покладів керамічної сировини для Баранівського, Довбиського, Кам'янобрідського, Полонського та Токарівського заводів. Було виконано роботи на площі 1200 кв. верст, складено докладну геологічну карту. До Коростенського окружного музею краєзнавства поступило понад 320 зразків гірських порід [5].

Підсумки досліджень друкувалися в збірниках наукових праць, що видавалися під егідою Волинського науково-дослідного музею та Волинського окрплану. Вчений надавав великого значення популяризації знань про природні багатства краю, дбав про формування геологічної колекції Волинського науково-дослідного музею, читав лекції студентам на географічному факультеті Житомирського ІНО, керував аспірантурою з геологічних дисциплін. С.В. Бельський є автором фундаментальної праці “Геологія та корисні копалини Житомирської області”, рукопис якої зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Йому ж належить заслуга у складанні однієї з перших карт корисних копалин Житомирщини. Всього ж у музеї на сьогодні зберігається 102 експонати, залишених для нащадків С.В. Бельським.

У 1925 році було засновано Коростенське окружне бюро краєзнавства, головою якого став Ф.А. Козубовський. Окружне бюро домоглося утворення в

усіх районах округи районних краєзнавчих структур. При бюро було створено музей краєзнавства, метеорологічну станцію, дві сільськогосподарські науково-дослідні станції. Членами окружного краєзнавчого бюро під керівництвом С.В. Бельського у 1926 році проводились дослідження корисних копалин Коростенщини: будівельних матеріалів, глин, торфу, каоліну, радіоактивного мулу тощо. Дослідженням було охоплено площу в 750 квадратних кілометрів в районі Коростеня, Городниці, Ємільчина. Аналізи корисних копалин було проведено в Києві, складання геологічної карти і лабораторна обробка зразків гірських порід – в Житомирі під керівництвом С.В. Бельського. Зразки радіоактивного мулу, знайденого поблизу м. Городниця, було відправлено на аналіз до радіологічного інституту в Одесі. Працівниками сільськогосподарських науково-дослідних станцій проводилось дослідження фізичних та хімічних властивостей ґрунтів округи. В окружному музеї Коростеня було експоновано понад 400 зразків корисних копалин, що були відкриті дослідниками.

Завідувач кафедри фізичної та економічної географії Волинського інституту народної освіти, професор Павло Григорович Постоев систематично здійснював зі студентами навчальні екскурсії в природу і на місцеве виробництво, постійно удосконалював методикау їх проведення. У 1925 році він, у співавторстві з Ф.О. Федюченко, видав підручник для шкіл “Початкова географія та елементи краєзнавства”, а наступного – “Волинська округа: Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи” [5].

В листопаді 1926 року було утворено Шепетівське наукове товариство. 16 листопада 1926 року відбулись перші загальні збори його фундаторів, які прийняли рішення заснувати під егідою ВУАН наукове товариство дослідників Шепетівщини. Очолив його Ю.С. Міцельський, заступником став Г.К. Молдован. В складі природничо-географічної секції товариства активно працювали В.І. Кочубей, О.А. Цируль, С.А. Годован та ін. В жовтні 1927 року Шепетівське наукове товариство було включено до установ ВУАН. Діяльність товариства координувала рада з п’яти чоловік. Радою товариства було вирішено утворити три секції: природничо-географічну, культурно-історичну та соціально-економічну. Відповідальним секретарем та головою природничо-географічної секції було призначено В.І. Кочубея. Почесними членами товариства стали такі відомі вчені, як М.І. Безбородько, П.А. Тутковський, С.С. Гамченко. На початку 1930 року воно налічувало вже 23 дійсних члени. Одним з напрямів діяльності Шепетівського наукового товариства була організація експедицій та науково-пізнавальних екскурсій територією краю з метою вивчення пам’яток природи. Товариство працювало над вивченням корисних копалин регіону: силікатів, вапняків, крейди, будівельних та гончарних глин. В планах товариства на 1929-1930 рр. було дослідження родовищ фосфоритів, лімонітів, графіту та торфу [7].

Член природничо-географічної секції С.А. Годован провів експедиційне дослідження геологічної будови та корисних копалин вздовж р. Хомора. За результатами розвідки автором була складена карта корисних копалин регіону, на якій нанесені родовища вапняків, пегматитів, глин, пісків та ін. Голова природничо-географічної секції В.І. Кочубей провів детальне геологічне дослідження Полонського району з метою виявлення покладів кварцу. Дослідником були зібрані зразки кварцу, мусковіту, ортоклазу, пегматиту, а також детально досліджені їх родовища. Упродовж 1927 року В.І. Кочубей вивчав також відклади кінцевої морени в Славутському районі. За його участю в м. Красилів з

місцевих дослідників був утворений гурток дослідників краю. Товариство видавало періодичний орган – “Бюлетень Шепетівського наукового товариства при ВУАН”, перший випуск якого побачив світ у 1927 році. У 1928 році вийшов друком перший том “Праць Шепетівського наукового при ВУАН товариства”. На початку 1930 року в архіві цього наукового осередку знаходилось кілька рукописів наукових праць, які так і не були надруковані.

Значний внесок у розвиток природничих досліджень Правобережної України зробили члени Білоцерківського окружного краєзнавчого товариства, яке було засновано у 1926 році. Товариство складалося з трьох секцій: культурно-історичної, природничо-географічної та соціально-економічної. В складі природничо-географічної секції краєзнавчі дослідження проводили такі вчені, як О.З. Архимович, М.І. Величківський, П.Л. Томашевич, В.Ф. Фанстель, Ф.Д. Великохатко, М.К. Гродзинський, В.Ф. Гродзинська та ін. Головою товариства було обрано В.Д. Великохатка. Існувало товариство за членські внески і на субсидії Окрвиконкому [7]. Бюджет товариства складався у 1927-1928 рр. з 2460 крб. Товариство проводило вивчення природи та економіки Білоцерківщини, друкуючи свої праці окремими брошурами (“Клімат Білоцерківщини”, “Рослинність Білоцерківщини”, “Річки Білоцерківщини” тощо).

Вагомий внесок у вивчення рослинності Білоцерківщини зробили члени окружного краєзнавчого товариства М.К. Гродзинський, О.З. Архимович, В.Ф. Гродзинська та ін. Ботанік М.К. Гродзинський вивчав флору Білоцерківщини, зокрема, кормових і деяких технічних рослин, а також бур'яни і засоби боротьби з ними. Упродовж 1923-1927 рр. вчений в околицях Білої Церкви провів детальне дослідження основних рослинних угруповань. Під час ботанічних екскурсій М.К. Гродзинський зібрав гербарій місцевої флори з-понад 600 зразків. Результати польових досліджень він узагальнив у статті “Природна рослинність Білоцерківщини”, яка була надрукована у краєзнавчому збірнику “Білоцерківщина”. Автор поділяє територію округи на два відмінних в геоботанічному відношенні райони: Білоцерківське Полісся та Лісостеп. Для Полісся характерна значна лісистість, у лісостеповій частині округи ліси зустрічаються рідше і зосереджені переважно на найбільш припіднятих і розчленованих ділянках. У статті вчений робить детальний флористичний опис кожного з виділених районів. Аналізуючи розподіл ґрунтового покриву, автор приходить до висновку, що в межах північно-східної частини округи в минулому переважала степова рослинність. Південно-західна частина регіону має більші абсолютні висоти і є більш розчленованою, тому площа лісової рослинності тут зростає. Таким чином, для лісостепу Білоцерківщини характерно три типи рослинності: лісова, степова та лучно-болотна. М.К. Гродзинський виділяє наступні типи лісів: байрачні, вододільні, заплавні, а також ліси на гранітних схилах, безлесових островах та на другій терасі р. Рось [11].

Член товариства В.Ф. Гродзинська упродовж другої половини 20-х років ХХ ст. вивчала шкідливу мікофлору регіону. У 1926 році під час перебування в мікологічній лабораторії імені А.А. Ячевського в Ленінграді дослідниця мала змогу визначити частину зібраного гербарного матеріалу. В краєзнавчому збірнику “Білоцерківщина” (1927) В.Ф. Гродзинська опублікувала ґрунтовну статтю “Матеріали до грибної флори Білоцерківщини”, в якій підсумувала результати власних досліджень. В статті наведено систематичний список грибів-збудників хвороб сільськогосподарських рослин, знайдених та визначених автором за останні кілька років, вказано час і місце їх збору [11].

На території Білоцерківської округи метеорологічні дослідження проводив завідувач бюро повірки матеріалів та приладів Української метеорологічної служби, член окружного краєзнавчого товариства П.Л. Томашевич. Одночасно дослідник викладав метеорологію у Білоцерківському сільськогосподарському інституті [7]. Кліматичним особливостям регіону присвячена його стаття “Кліматичні умови Білоцерківщини”, яка була опублікована у збірнику “Білоцерківщина” (1927). Головним недоліком цієї статті автор вважав нестачу в ній фактичного матеріалу. Це пов’язано з тим, що на теренах округи метеорологічні спостереження проводили лише поодинокі метеостанції. Автор був змушений при роботі над цією статтею використати дані спостережень метеорологічних станцій сусідніх округ. На основі аналізу наявного матеріалу П.Л. Томашевич характеризує річний хід та розподіл на теренах округи основних метеорологічних елементів: температури повітря, вологості, хмарності, опадів, вітрів, атмосферного тиску тощо.

Члени Білоцерківського окружного краєзнавчого товариства активно займались вивченням поверхневих вод регіону. У збірнику “Білоцерківщина” (1927) була опублікована стаття члена товариства М.І. Величківського “Річки Білоцерківщини та їх економічне значення в народному господарстві округи”, в якій описано основні риси та господарське значення головних річок краю: Росі, Росави, Роставиці, Кам’янки, Ірпеня, Унави, Роськи, Гнилого Тикича, Березянки, Сквирки та ін. Велику увагу автор приділив опису гідрологічних та морфологічних особливостей річок, їх долин, русел, берегів, а також ставків, боліт, ґрунтів, рослинного і тваринного світу. Автор зазначає, що внаслідок вирубування лісів, забруднення русел та інших видів господарської діяльності людини рівень води в малих річках округи знизився, частина з них влітку пересихає. Розглядаючи господарське значення річок Білоцерківщини, автор описує виходи на узбережжях річок гранітів, каоліну, глин, піску, торфу та інших корисних копалин. Зменшення водності річок, на думку М.І. Величківського, знижує їх гідроенергетичний потенціал [2].

Плідна наукова діяльність краєзнавчих осередків Правобережної України була перервана внаслідок сталінських репресій, які почали набирати силу наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття. У 1929 році після арешту В.Д.Отамановського був розформований Кабінет виучування Поділля, а у 1930 році припинили існування майже всі краєзнавчі осередки регіону [1, с. 94].

Висновки. В 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. галузеві природничі дослідження в Україні зазнали справжнього ренесансу. В регіонах детальні природничі дослідження в цей час проводили краєзнавчі товариства та кабінети з вивчення природи. В 20-х роках ХХ ст. в Україні починають створюватись краєзнавчі осередки, які гуртували навколо себе найкращих регіональних дослідників, організовували та координували діяльність районних та сільських краєзнавчих товариств. Вивченням природи регіону займалися такі відомі дослідники, як Л.Г. Данилов, С.В. Бельський, О.К. Бируля, О.В. Красівський, О.О. Савостьянов, Ф.Д. Великохатько, В.П. Храчевич, М.І. Безбородько, П.Г. Постоєв, М.К.Гродзинський та ін. Упродовж 20-х років ХХ ст. краєзнавчими осередками було видано ряд оригінальних праць, в яких детально описано окремі компоненти природи регіону: геологічну будову, рельєф, корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Частина з цих праць не втратила свого наукового і пізнавального значення і тепер.

Перспективи подальших розвідок. Перспективи подальших досліджень діяльності краєзнавчих осередків Правобережної України пов'язані із зміцненням джерельної бази, пошуком в архівних установах відповідних матеріалів, удосконаленням методики дослідження краєзнавчих товариств, поверненням в науковий обіг творчої спадщини репресованих та забутих вчених Правобережної України.

1. Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с. 2. Величківський М.І. Річки Білоцерківщини та їх економічне значення в народному господарстві округи / М.І. Величківський // Білоцерківщина. – Том 1, вип. 2. Територія, підсоння, річки. – Біла Церква, 1927. – С. 25-35. 3. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с. 4. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. посібник / Я.І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 275 с. 5. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с. 6. Лазаренко Є.К. Мінералогія Поділля / Є.К.Лазаренко, Б.І. Сребродольський. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1969. – 339 с. 7. Наукові установи та організації УРСР / [Видання Державної Планової Комісії УРСР]. – Харків, 1930. – 404 с. 8. Півошенко І.М. Клімат Вінницької області / І.М. Півошенко. – Вінниця: ВАТ "Віноблдрукарня" 1997. – 240 с. 9. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 312 с. 10. Ратцель Ф. Земля и жизнь / Фридрих Ратцель. – СПб, 1903. – Т.1. – 737 с. 11. Русские ботаники: Биографо-библиографический словарь: В 4-х т. / Липшиц С.Ю. – М.: Изд. МОИП, 1947-1952.; 1947. – Т.1. - 335 с.; 1947. – Т.2. – 336 с.; 1950. – Т.3. – 448 с.; 1952. – Т. 4. – 644 с. 12. Рябий М.В. О.О. Кривицький / М.В. Рябий // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 2. – С. 85-86. 13. Середнє Побужжя / За ред. Г.І.Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с. 14. Тульчинщина: (Краєзнавчий збірник). Ч.1. Природа Тульчинщини / За заг. ред. К.Л. Журавля. – Тульчин: Б.в., 1929. – 116 с.

УДК:911.2.712(477.4)

Кравцова І.В.

Історичні особливості формування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України

Здійснено аналіз історичних особливостей формування та функціонування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, Виокремлено 6 етапів: 1796-1832 рр.; 1832-1859 рр.; 1859-1929 рр.; 1929-1955 р.; 1955-1980 рр.; 1980-2011 рр.

Ключові слова: Національний дендрологічний парк "Софіївка", садово-парковий ландшафт, р. Кам'янка.

Кравцова И.В. Исторические особенности формирования Национального дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины. Осуществлен анализ исторических особенностей формирования и функционирования Национального дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины. Выделено 6 этапов: 1796-1832 рр; 1832-1859 рр; 1859-1929 рр; 1929-1955 р.; 1955-1980 рр; 1980-2011 рр.

Ключевые слова: Национальный дендрологический парк "Софиевка", садово-парковый ландшафт, р. Каменка.

Kravtsova I. Historical features of the formation of the National Park dendrological Sofiyivka NAS of Ukraine. The analysis of the historical features of the formation and functioning of the National dendrological Park Sophievka NAS. Allocated to the 6 stages: 1796-1832; 1832-1859; 1859-1929; 1929-1955; 1955-1980; 1980-2011.

Keywords: National dendrological Park Sophievka, garden and park landscape, r. Kamenka.